

ВИДАТНІ ДІЯЧІ УКРАЇНИ ТА ПРОПАГАНДА ІДЕЙ ВПРОВАДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В НАВЧАЛЬНИЙ ПРОЦЕС

У статті автор визначає внесок української інтелігенції у розбудову системи національної освіти з українською мовою навчання. Автор підкреслює, що особливо виділилися своєю активною працею на шляху впровадження рідного слова в шкільний процес М. Грушевський, І. Шраг, Б. Грінченко, М. Аркас, С. і О. Русови, С. Єфремов, М. Сумцов та інші.

Ключові слова: українська інтелігенція, національна освіта, видатні діячі України, впровадження української мови, шкільний процес.

В статье автор определяет вклад украинской интеллигенции в создание системы национального образования с украинским языком обучения. Автор подчеркивает, что особенно выделялись своим активным трудом на пути внедрения родного слова в школьный процесс М. Грушевский, И. Шраг, Б. Гринченко, Н. Аркас, С. и Е. Русовы, С. Ефремов, Н. Сумцов и др.

Ключевые слова: украинская интеллигенция, национальное образование, выдающиеся деятели Украины, внедрение украинского языка, школьный процесс.

In the article an author determines payment of Ukrainian intelligentsia in alteration of the system of national community with Ukrainian of studies. An author underlines that especially selected the active labour on the way of introduction of native word in the school process of M. Grushevskiy, I. Shrag, B. Grinchenko, M. Arkas, S. and O. of Rusovi, S. Efremov, M. Sumcov et al.

Key words: the Ukrainian intelligency, the national education, outstanding figures of Ukraine, introduction of the Ukrainian language, school process.

Проблема історії та розбудови національної освіти є однією з найбільш актуальних у наш час. Це сфера життя людського суспільства, яка постійно зазнає реформування. Тому українська освіта, коли вона в силу специфічності історичних подій перебувала в загальноєвропейському просторі в кінці XIX – на початку XX століття, вимагає більш конкретного вивчення чим це було до сьогодні.

Необхідно відзначити, що незважаючи на важливість вказаного питання, воно залишається маловивченим. Серед авторів, які достатню увагу приділяли розвитку україномовної освіти в Україні, зокрема ролі відомих українських діячів у пропаганді ідей впровадження української мови в навчальний процес, слід виділити Г. Касьянова, Н. Шип, С. Румянцеву [1]. Цінний фактичний матеріал щодо згаданої тематики міститься в

працях самих представників українського національного руху кінця XIX – початку XX століть [2].

Мета даної статті: базуючись на широкому колі джерел та літератури, визначити внесок української інтелігенції у розбудову системи національної освіти з українською мовою навчання.

Величезну роль у поширенні руху за українізацію освіти в Україні органами місцевого самоуправління, державної влади, громадськими й просвітніми організаціями відіграла діяльність окремих українців, їх пропаганда стосовно поширення прав рідної мови, яку свідомі діячі розповсюджували в основному через друковані видання.

Яскравим виразником ідеї національної школи був відомий український історик, громадсько-політичний діяч М.С. Грушевський (1866-1934). Щиро вболіваючи за подальшу долю українського

народу й запевняючи, що російськомовна школа дітей більше «мучила, як учила», він виступав за збільшення україномовних шкіл, наголошував, що право вивчення рідної мови та літератури «повинно бути уділом кожної народності». Грушевський наполягав і на необхідності рідномовної вищої школи, доводячи потребу введення українознавчих курсів та кафедр при українських університетах навіть задля «разных «русских» наук» [3].

Михайло Сергійович активно боровся за освіту рідною мовою і як громадський діяч, виступаючи на численних з'їздах, зібраннях, і як педагог, читаючи свої лекції українською мовою, і як літератор. Ним була написана численна кількість праць стосовно значення рідної мови для подальшого розвитку українського народу [4]. Науковці високо оцінили діяльність Грушевського як «геніального ученого, будителя народу до свідомого національного політичного життя» [5].

Ідея освіти рідною мовою населення відобразилася і в творчості поета, письменника, літературного критика, перекладача, мовознавця, фольклориста, етнографа, громадського діяча Б.Д. Грінченка (1863-1910). Ще з дитинства Борис пройнявся глибокою любов'ю до української мови і все своє життя присвятив боротьбі за право викладання в школах українською мовою.

З 1887 р. Грінченко шість років таємно знайомив школярів з українською грамотою в однокласній земській школі с. Олексіївка Катеринославської губернії, що знаходилося на території власної економії Х. Алчевської. У 1888 р. ним був складений буквар, за яким навчав дітей, у наступному році – книга для читання «Рідне слово». Таким чином, школярі «свої знання уміли висловити путящою українською мовою» [6].

Письменник активно боровся за національну школу і як громадський діяч, будучи почесним членом львівської і київської «Просвіти». Його статті «Якої нам треба школи», «Народні вчителі і українська школа» [7] та багато інших ілюструють прихильне ставлення до української справи. На думку педагога, освіту треба здобувати рідною мовою, бо «тільки нею можна всього найшвидше навчитися», а російська школа «навчає тільки ламати мову» [8].

Чільне місце серед борців за українську освіту займав відомий педагог і громадський діяч України В.П. Науменко (1852-1919), який активно вимагав від уряду впровадження рідної мови в навчальних закладах. У кінці 1896 р. ним була підготовлена «Пам'ятна записка», яку Науменко надіслав міністру внутрішніх справ І. Горемікіну та начальнику Головного управління в справах друку М. Соловійову. У ній йшлося про піднесення загальнокультурного рівня українського народу головним чином завдяки рідній мові [9]. «Записка» та інші заходи сприяли тому, що «Киевская старина», редактором якої він був, дістала дозвіл друкувати статті українською мовою.

Практичний внесок у становлення рідномовної освіти зробив Володимир Павлович, працюючи в київській «Просвіті», Українському науковому товаристві, а також у Київському товаристві грамотності, очоливши його в 1897 р. та запропонувавши створити окрему комісію для написання та видання нових навчальних посібників для навчальних закладів Києва [10].

Почесне місце у списку видатних діячів кінця XIX – початку XX ст., що виступали за національну освіту, займає український етнограф, фольклорист, літературознавець, мовознавець, педагог, культурно-громадський діяч М.Ф. Сумцов (1854-1922). У своїх працях, як «Малорусский язык в средней школе» (1908 р.) та ін. він передбачав здійснення навчання лише рідною мовою. При цьому Микола Федорович спирався на думки відомих лінгвістів (Ф. Боаса, Л. Вайсгербера, В. Вундта, О. Потебні), які проводили тісний взаємозв'язок мови зі свідомістю, мисленням, культурним та духовним життям людини й нації. Сумцов зазначав, що навчання чужою мовою не відповідає розумовому складу дитини, деформує її психіку [11]. Саме він був один із перших, хто почав читати лекції в Харківському університеті українською мовою.

Багато уваги приділяв питанню українізації навчальних закладів український і російський філолог, перекладач, поет, професор та академік Ф.Є. Корш (1843-1915). Ним була подана яскрава відповідь на анкету «Украинской жизни» щодо значення рідної мови у школі. Зазначивши, що «з навчання на незрозумілій мові нічого не може вийти, крім цілковитого невігластва та загальної ненависті», він наголошував на негайному введенні рідної мови викладання в початковій школі, а згодом – у середній та вищій [12]. Корш – автор відомих на той час праць «Український народ і українська мова» (1913 р.), «Українці і Австрія» (1913 р.), в яких автор приділив увагу рідній мові [13].

Захисником ідей вищої освіти з рідною мовою навчання став український літературознавець, фольклорист, мовознавець, професор Київського університету В.М. Перетц (1870-1935). У своїй статті «Щодо питання про створення українських кафедр в університеті» він переконував, що створення кафедри історії, української літератури, мови в університеті дуже бажане. Перетц активно закликав й інші вищі навчальні заклади приєднатися до боротьби: «Сподіваємося, що наші південні університети знайдуть у собі стільки наукової об'єктивності, що ідейно й на практиці посприяють заснуванню українських кафедр» [14].

Щиро відстоював право на існування української мови в навчальних закладах колишній громадівець, відомий історик, професор Харківського університету Д.І. Багалій. У Державній Раді, куди він був обраний від професорської курії, він постійно доводив, що піднести рівень освіченості свого народу можна лише шляхом відкриття народних

шкіл з українською мовою навчання. На численні прохання української молоді, громадян «задовольнити пекучу потребу в національній освіті» Д.І. Багалій на початку XX ст. почав читати лекції в Харківському університеті рідною мовою [15].

Великим охоронцем прав української мови був видатний український актор, драматург М.Л. Кропивницький. У листі до письменника В. Уманова-Каплуновського в лютому 1902 р. він говорить, що не буде святкувати 30-літній ювілей своєї театральної діяльності, бо в Україні немає ні народної школи з українською мовою навчання, ні газети, ні журналу. «Отже, – підсумовує драматург, – я хотів би звернутися з проханням до царя, щоб хоч школу сільську дозволили в Україні рідною мовою» [16]. 8 січня 1905 р. М. Кропивницький просив голову кабінету міністрів Вітте зняти заборону з української мови, але йому відмовили. На початку 1900-х рр. він доклав багато зусиль для відкриття в себе на хуторі школи з рідною мовою навчання [17].

Яскравим виразником змагань народу за національну освіту була відома педагог і громадський діяч С.Ф. Русова (1856-1940). Вчена зазначала: «Рідна мова – це перша умова, щоб учні проходили науку свідомо» [18]. Педагог закликала створювати в Україні і національні дитячі садки, в яких навчання проводилося б тільки рідною мовою. У 1906 р. у світ вийшов «Український буквар» С. Русової, у 1911 р. вона публікує «Початкову географію» [19] українською мовою.

У серпні 1915 р. депутація у складі С.Ф. Русової та Ф.І. Матушевського разом із членом Державної Думи проф. С.А. Івановим привезла до Петрограда міністру народної освіти графу О. Ігнат'єву доповідну записку «Про українську школу». Тут містилися пропозиції щодо запровадження викладання рідною мовою, вивчення української мови на усіх щаблях української освіти [20].

Одним із видатних борців за українську школу кінця XIX – початку XX ст. був просвітитель, історик, композитор й етнограф М.М. Аркас (1853-1909). Все своє життя він постійно вболівав за поширення та збереження української мови, яку «державний уряд зводить з лица землі» [21], та за розбудову української школи. Своє прагнення впровадити рідну мову в освіту він виявив у виступах на зборах «Просвіти», у статтях, опублікованих у періодичній пресі, в окремих брошурах [22]. Блискучу промову на захист права українського народу розвивати свою національну культуру рідною мовою виголосив фундатор миколаївської «Просвіти» на урочистому відкритті організації.

Погляди Аркаса не розходилися з практичною діяльністю. У 1906 р. ним була відкрита чотирирічна школа в селі Богданівка Одеського повіту, яку він утримував на власні кошти. Головне було те, що, попри заборони, просвітитель вів навчання у школі українською

мовою [23]. Однак, незважаючи на гарне навчання в школі, за введення рідної мови в навчальний процес без дозволу «великого начальства» та за інші «крамольні вчинки» у 1908 р. люба дитина Аркаса – українська школа – була закрита. В цілому діяльність М.М. Аркаса у напрямку націоналізації школи можна охарактеризувати словами Б. Грінченка: «Це гарні посіви на рідну ниву і свідчать вони про велику любов до дорогої української справи» [24].

Вплив на україномовну освіту населення мала і школа Х.Д. Алчевської, яка була відкрита ще в кінці XIX ст. Однак «тип школи Алчевської суперечив педагогічним переконанням Грінченка» [25]. Справа в тому, що Христина Данилівна, щоб не привертати до школи увагу з боку уряду, усні й позакласні заняття проводила виключно рідною мовою, а письмові – російською. Школа користувалася великою популярністю серед населення, однак в результаті українізаційної діяльності була закрита. Це дуже болісно пережили і Алчевська, і діти, і їхні батьки [26].

Видатною постаттю, що боролася за введення рідної мови в навчальний процес був відомий громадський діяч Ілля Шраг. Окрім активної діяльності на державному рівні на захист своєї мови, він займався і написанням ґрунтовних праць щодо значення цієї мови для населення. Ним були написані «Народна мова в школі та книзі», «Питання про народну мову в школі» та інші праці [27].

Одним із найяскравіших виразників потреб народу щодо українізації навчальних закладів був і видатний просвітитель С.О. Єфремов (1876-1939). Він був переконаний, що не лише народна школа може діяти рідною мовою, а й середня й вища. Тільки за виконання цієї умови можливо уникнути «того ненормального стану речей, при якому у нас багатомільйонні народні маси відносять себе до однієї народності, а інтелігенція, яка живе серед них – до іншої». Єфремов застерігає: «Кайдани і гніт над мовою завжди були безсилі затримати її розвиток». Велику роль у розвитку національної свідомості відводить позашкільній освіті [28].

Активно діяв щодо створення шкіл з українською мовою викладання відомий педагог та громадський діяч В. Прокопович. Він написав статтю «Народная школа и родной язык на Украине», в якій автор вимагає в школах місцевостей з українським населенням викладання усіх предметів українською мовою, вивчення цієї мови та ін. Ці ж вимоги були зачитані ним на I Всеросійському з'їзді у справах народної освіти, що проходив у Петербурзі 23 грудня 1913 – 3 січня 1914 р., за що його було звільнено з посади вчителя історії гімназії Жекуліної [29].

Цікавою постаттю кінця XIX – початку XX ст. був Я.Ф. Зеленкевич (псевдонім – Я. Чепіга, що став його прізвищем) (1875-1938). Яків Феофанович зазначав: «Встановити загальну мову для всього населення просто циркулярним

приписом міністерства народної освіти так само неможливо та безнадійно, як асиміляційною політикою стерти національні риси держав, щодо нього входять» [30]. Виступаючи за право викладання українською мовою, він визнавав і право вивчення державної мови. У кінці 1913 р. на заклик журналу «Світло» Чепіга створив «Проект української школи», в якому зазначив, що вимагає справжньої природної мови з рідною мовою викладання [31].

Широку українознавчу роботу проводив і вчитель за освітою М. Дмитрієв. Звинувативши царизм за його русифікаторську політику, він робив практичні кроки для реформування школи. У своїй заяві про організацію в Україні національної школи, яка була зачитана на з'їзді групи українських учителів, що проходив у Полтаві 14 листопада 1905 р., він висунув вимоги негайного запровадження української мови викладання в народних школах для українського населення; вивчення в них російської мови як особливого предмета; складання та видання підручників рідною мовою; відкриття тимчасових педагогічних курсів з української мови, літератури та історії України, введення цих предметів в учительських семінаріях та інститутах; поповнення шкільних бібліотек українською літературою та підручниками; видання українського часопису для дітей; відкриття українських кафедр у Київському, Харківському та Новоросійському університетах [32].

Організовану боротьбу за право навчати дітей рідною мовою вів і поет, прозаїк, драматург, публіцист, освітній діяч С.Ф. Черкасенко (1876-1940), беручи участь у роботі Всеукраїнської спілки вчителів і діячів народної освіти (Київ, 1906 р.), в Третньому делегатському з'їзді Всеросійської спілки вчителів і діячів народної освіти (7-10 червня 1906 р., с. Юстїлля, Фінляндія) [33]. Він видає статті, в яких іде мова про необхідність й водночас складність розбудови україномовної школи. Займався Спиридон Феодосійович і створенням українських підручників

(«Граматка» (1907 р.), «Рідна школа» (1912 р.)), в яких ознайомив маленьких читачів з творами Т. Шевченка, М. Вовчка, Б. Грінченка, П. Куліша, О. Пчілки та ін. [34].

У кінці XIX – на початку XX ст. на захист прав населення щодо школи з рідною мовою навчання виступили й такі відомі діячі того часу, як М. Драгоманов, письменники І. Франко, М. Коцюбинський, Л. Українка, П. Грабовський, І. Нечуй-Левицький, П. Чубинський, педагоги М. Грінченко, С. Сірополко, Т. Лубенець, І. Стешенко, І. Соколянський, Г. Шерстюк, І. Юшишин, діячі української та російської культури і науки – М. Горький, В. Короленко, Л. Толстой, А. Чехов, О. Шахматов, П. Фортунатов та багато інших.

Таким чином, у зазначений період велика кількість свідомих українців стала на захист рідного слова. Дії української інтелігенції були підтримані представниками усіх верств українського населення. Значну роль для подальшого утвердження ідей рідномовної освіти мали україномовні видання видатних діячів України. Недоліком було те, що українська інтелігенція в кінці XIX – на початку XX ст. була дуже мала за чисельністю, що заважало їй розгорнути більш широку акцію щодо впровадження рідної мови в навчальних закладах. Значна її частина «радо забувала своє й за панством переверталася на невідь що» [35]. Багато інтелігентів зазнали жорстоких переслідувань з боку російського уряду, що змусило їх відмовитись від української ідеї або боротися за неї не на території України. Незважаючи на це, їхня діяльність на лоні рідномовної освіти стала гарним прикладом для всього українського населення. Завдяки активним діям українців проблема введення рідної мови в освітній процес вийшла на державний розгляд, перестала бути лише загальноукраїнською. Українська нація довела, що вона боротиметься за свої права, українську школу та освіту. Це сприяло подальшому вирішенню питання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX-XX ст. – К.: Либідь, 1993. – 170 с.; Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX в.). Историко-социологический очерк. – К.: Наукова думка, 1991. – 172 с.; Румянцева С.С. Мовне питання в діяльності національної інтелігенції Наддніпрянської України (1900-1917 рр.): Дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. – К., 2002. – 196 с.
2. Барвінський Б. В справі підручника рідної історії для першого класу середніх шкіл. – Львів.: б. в., 1911. – 79 с.; Русова. С. Ідейні підвалини школи // Світло. – 1913. – Кн. 8. – С. 33-38.; Сумцов М. История и этнография Малороссии, как предметы преподавания в Харьковском университете // Киевская старина. – 1906. – № 5-6. – С. 37-43.
3. Грушевський М. Про старі часи на Україні. Коротка історія (для першого початку). – Київ: АТ «Обереги», 1991. – С. 89.; Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. – СПб.: Типография общества «Общественная польза», 1907. – С. 102, 170.
4. Грушевський М. Освобождение России и украинский вопрос. Статьи и заметки. – СПб.: Типография общества «Общественная польза», 1907. – 294 с.; Грушевський М. Украинский вопрос. – СПб.: Типография т-ва «Общественная польза», 1907. – 32 с.; Грушевський М. Украинство в России, его запросы и нужды. – СПб.: Типогр. т-ва «Общественная польза», 1906. – 48 с.; Грушевський М. Про українську мову і українську школу. – К.: Веселка, 1991. – 46 с.

5. Феденко П.М. Грушевський в науці й політиці. – Нью-Йорк – Детройт: накладом української вільної громади в Америці, 1967. – С. 16.
6. Нариси історії українського шкільництва (1905-1933): Навч. посіб. / За ред. О.В. Сухомлинської. – Київ: Заповіт, 1996. – С. 230-232.
7. Грінченко Б. Якої нам треба школи? // Громадська думка. – 1906. – № 5. – С. 2; № 6. – С. 2-3; № 7. – С. 2-3; Грінченко Б. Народні вчителі і українська школа. Відбиток з «Громадської думки». – Київ: б.в., 1906. – 32 с.
8. Грінченко Б. Якої нам треба школи. – Київ: вид. М. Грінченко, 1912. – С. 4; Грінченко Б. Народні вчителі і українська школа. Відбиток з «Громадської думки». – Київ: б.в., 1906. – С. 30-31.
9. Пам'ятна записка В. Науменка для Міністра Внутрішніх справ про мотиви необхідності легалізувати українське слово, як вираз національної самосвідомості, 20 грудня 1896 р. – ІР НБУ. – Ф. 2 «Історичні матеріали». – Оп. 1. – Спр. 4234. – Арк. 1-4.
10. Джеджула Ю., Панкова Є. Жодної вільної хвилини... (Портрет Володимира Науменка) // Київська старовина. – 1994. – № 1. – С. 62.
11. Любар О.О., Стельмахович М.Г., Федоренко Д.Т. Історія української школи і педагогіки: Навч. пос. / За ред. О.О. Любара. – К.: т-во «Знання», КОО, 2003. – С. 296-297.
12. Об украинском национальном возрождении (Ответ на анкету «Украинской жизни». проф. О.Е. Корша) // Украинская жизнь. – 1913. – № 1. – С. 17.
13. Українська мова: Енциклопедія. – К.: Українська енциклопедія, 2002. – С. 255.
14. Перетц В. К вопросу об учреждении украинских кафедр в университете // Киевская Старина. – 1906. – № 5-6. – С. 45, 49.
15. Чикаленко Є. Спогади. 1861-1907. Нью-Йорк: УВАН у США, 1955. – С. 127.; Заява ради Української студентської громади при Харківському університеті ректору Харківського університету проф. Д.І. Багалію, 4 грудня 1907 р. – ЦДІАК. – Ф.80 «Д.І. Багалій». – Оп. 1. – Спр. 57. – Арк. 1-1 зв.
16. Кропивницький М. Твори: У 6 т. – К., 1960. – Т. 6. – С. 493-494.
17. Невідомий лист М. Кропивницького // Радянське літературознавство. – 1972. – № 6. – С. 72-74.; Листування Аркаса М.М. з драматургом Кропивницьким М.Л., 21 вересня 1898 р. – 11 березня 1908 р. – ДАМО. – Ф. 468 «Аркас М.М. – український композитор, 1891-1909 рр., 1912 р.». – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 59.
18. Русова С. Вибрані педагогічні твори. – Київ: Освіта, 1996. – С. 207.
19. Нариси історії українського шкільництва (1905-1933): Навч. посіб. / За ред. О.В. Сухомлинської. – Київ: Заповіт, 1996. – С. 225-226.
20. На Украине и вне её // Украинская жизнь. – 1915. – № 8-9. – С. 126.
21. Чернетки листів Аркаса М.М. Лисенко М.В., Чикаленко Є.Х., Матушевському Ф.П. та ін. – ДАМО. – Ф. 468 «Аркас М.М. – український композитор, 1891-1909 рр., 1912 р.». – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 7-зв.
22. Аркас М. Подорож до Одеси // Рідний Край. – 1906. – № 46. – С. 5.
23. Морозова О.С. Місце і роль М.М.Аркаса у відродженні національної школи // Наукові праці: Науково-методичний журнал. Т. 17. – Вип. 4. Історичні науки. – Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2002. – С. 107.
24. Листи бібліотекаря Одеської «Просвіти» Ніковського А.В. Аркасу М.М., 26 листопада 1906 р. – 6 січня 1908 р. – ДАМО. – Ф. 468 «Аркас М.М. – український композитор, 1891-1909 рр., 1912 р.». – Оп. 1. – Спр. 14. – Арк. 8.
25. Веркалець М.М. Педагогічні ідеї Б.Д. Грінченка. – К.: Т-во «Знання», УРСР, 1990. – С. 12.
26. Алчевская Х.Д. Передуманное и пережитое. – М.: Б. в., 1912. – С. 208.
27. Черниговец. Вопрос о народном языке в школе // Южные записки. – 1904. – № 12. – С. 21.
28. Єфремов С. Заметки на текущие темы // Киевская старина. – 1905. – № 5. – С. 203.; Єфремов С. Заметки на текущие темы // Киевская старина. – 1905. – 4. – С. 100.
29. Прокопович В. Народная школа и родной язык на Украине // Украинская жизнь. – 1914. – № 4. – С. 27-33.; За учительский съезд // Украинская жизнь – 1914. – № 4. – С. 91-92.
30. За учительский съезд // Украинская жизнь – 1914. – № 4. – С. 91-92.
31. Чепіга Я. Проект української школи // Світло. – 1913. – Кн. 2. – С. 31-34; Кн. 3. – С. 14-30; Кн. 4. – С. 12-29.
32. Дмитриев Н. Нужді средней школі на Украине // Украинский вестник. – 1906. – № 13. – С. 896.
33. Нариси історії українського шкільництва (1905-1933): Навч. посіб. / За ред. О.В. Сухомлинської. – Київ: Заповіт, 1996. – С. 245-246.
34. Провінціал. З життя // Світло. – 1910. – Кн. 3. – С. 67; Кн. 6. – С. 57-58.; Нариси історії українського шкільництва (1905-1933): Навч. посіб. / За ред. О.В. Сухомлинської. – Київ: Заповіт, 1996. – С. 250-251.
35. Лист М. Аркаса до Є. Чикаленка, 2 лист. 1905 р. – ІР НБУ. – Ф. 44 ««Рада» – українська газета». – Оп. 1. – Спр. 264. – Арк. 2.

Рецензенти: д.і.н., проф. П.М. Тригуб;
д.і.н., проф. М.О. Багмет.

© Морозова Ольга Станіславівна, 2009

Надійшла до редколегії 18.04.2009 р.